

Грібов Михайло Леонідович –
доцент кафедри оперативно-розшукової
роботи Навчально-наукового інституту
підготовки кадрів громадської безпеки та
психологічної служби КНУВС, кандидат
юридичних наук

Психологічні особливості спілкування негласного штатного працівника з громадянами при виконанні завдань по боротьбі з організованою злочинністю

У статті розглядаються психологічні проблеми спілкування негласних штатних працівників оперативних підрозділів з громадянами під час проведення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на боротьбу з організованою злочинністю.

Чинне законодавство України містить положення, які дозволяють оперативним працівникам з метою вирішення боротьби з організованою злочинністю повідомляти іншим особам нерепавдиві відомості про себе, місце своєї роботи, кінцеву мету своїх дій. Так, відповідно до статті 13 Закону України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”[1]: “при здійсненні боротьби з організованою злочинністю спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю органів внутрішніх справ і Служби безпеки України мають право, якщо інших заходів для розкриття організованої злочинності та притягнення винних до відповідальності недостатньо, використовувати штатних і нештатних негласних співробітників, які вводяться під легендою прикриття в організовані злочинні угруповання. Для виконання доручення негласний співробітник вправі під легендою прикриття вступати в трудові, цивільно-правові та інші відносини”.

Законом України “Про оперативно-розшукову діяльність” передбачено право оперативних підрозділів створювати з метою конспірації підприємства, організації, використовувати документи, які зашифровують особу чи відомчу належність працівників, приміщень і транспортних засобів оперативних підрозділів [2].

Отже, як бачимо, закон дозволяє вводити в оману громадян для вирішення задач боротьби зі злочинністю. У зв’язку з цим зауважимо, що Законом України про оперативно-розшукову діяльність також передбачено право працівників оперативних підрозділів “опитувати громадян за їх згодою та використовувати їх добровільну допомогу”. При сукупному використанні вказаних правових норм складається ситуація, коли за допомогою дезінформації оперативний працівник спонукає інших осіб неусвідомлено надавати йому важливу оперативну інформацію та допомогу у боротьбі зі злочинністю.

Все це відбувається в процесі спілкування між оперативним працівником та певними особами, власне яких він і уводить в оману. Тут існує цілий комплекс етичних, психологічних та правових проблем. У нашій статті ми розглянемо питання психології спілкування негласного штатного співробітника оперативного підрозділу з іншими особами з метою виконання завдань оперативно-розшукової діяльності.

Поняття “Спілкування” за своїм походженням і змістом – продукт вітчизняної філософії і психології. Зокрема проблемами спілкування у радянські часи займалися

В.М. Мясіщев Б.Г. Ананьєв, Б.Ф. Ломов, В.М. Носуленко, А.В. Беляєва, В.А. Кольцова, А.Н. Леонтьєв, М.С. Алякрінський, М.С. Каган, Г.П. Потилко та інші.

На сучасному етапі вказана проблема піднімається у працях таких українських та російських авторів, як О.О. Леонтьєв, А.А. Бодалєв, В.А. Семиченко, В.А. Сухарєв, В.В. Москаленко І.І. Амінов, М.І. Єнікеєв, В.Г. Крисько, Ю.П. Платонов, Г.М. Андрєєва, Н.М. Ануфрієва, М.І. Семечкін, А.М. Столяренко, А.Н. Сухов, А.А. Деркач та інших.

В англomовній психологічній літературі розповсюджено поняття “комунікація”. Семантично “спілкування” і “комунікація” майже збігаються, бо означають “спільність”, “з’єднання”, “повідомлення”. Більшість вітчизняних дослідників розмежовують поняття “спілкування” і “комунікація”, підкреслюючи, що на відміну від комунікації, у спілкуванні відображена вся складність реального світу людських відносин з його цінностями і суб’єктивними смислами. Крім того, якщо у понятті “спілкування” наголос робиться на взаємному обміні інформацією (діалогічність, взаєморозуміння), то в понятті “комунікація” наголошується на передачі інформації.

В найбільш загальному визначенні спілкування – це універсальна реальність людського буття, яка породжується і підтримується різноманітними формами людських стосунків. В цій реальності формуються і розвиваються як різні види соціальних відносин, так і психологічні особливості окремої людини. [3, с. 371].

Наведене поняття спілкування дійсно носить дуже загальний, навіть філософський характер і не може бути використано нами для визначення тих явищ і процесів, які мають місце під час спілкування оперативного працівника з громадянами при проведенні оперативно-розшукових заходів. Нам потрібне більш конкретне формулювання.

Найбільш вдалим визначенням спілкування, яке підходить до нашого випадку є визначення наведене в учбовому посібнику під редакцією А.М. Столяренко. Спілкування – це інформаційні взаємозв’язки (контакти) між людьми, сполучені з їх соціальним сприйняттям та пов’язані з взаємостосунками та взаємодією [4].

Це визначення відбиває внутрішню структуру спілкування, яку наводять у своїх працях майже всі російські та українські фахівці в галузі соціальної психології. Зокрема вони виділяють такі сторони спілкування як комунікативна (передача інформації), інтерактивна (взаємодія), перцептивна (взаємсприйняття). “Комунікативність передбачає узагальнення всіх інформативних процесів, що відбуваються між людьми. Взаємодія – це обмін діями, вчинками. Перцептивність процесу спілкування включає сприйняття партнерами один одного, інтерпретацію отриманих результатів їх оцінювання і т. д.” [7, с. 5].

Наявність всіх цих елементів цілком відповідає структурі спілкування негласного оперативного працівника з іншими особами під час проведення оперативно-розшукових заходів. Всі ці компоненти тісно пов’язані між собою і утворюють єдине ціле.

В процесі спілкування здійснюється обмін інформацією (комунікація). Комунікація – це завжди взаємодія, тому лише в абстракції вона може розглядатись як самостійна інформаційна сторона міжособистісного спілкування. В процесі спілкування обмін інформацією приводить до її розвитку і змін, перетворення в загальне смислове поле партнерів. Виникнення загального інформаційно-смислового простору не забезпечує автоматично взаєморозуміння між партнерами, бо на комунікативний процес, його ефективність впливає цілий ряд специфічних психологічних механізмів і феноменів.

Інтерактивна (англ. interaction – взаємодія) сторона спілкування – це та його сторона, яка фіксує не тільки обмін інформацією, але й організацію сумісних дій, що дозволяє реалізувати суб’єктам певну ціль. Загальноприйнятим в соціальній психології є дослідження взаємодії у двох аспектах. Перший аспект – це розглядання

взаємодії як контакту двох або більше осіб, в результаті якого відбуваються взаємні зміни їх поведінки, діяльності, стосунків, установок. Існують різні види контактів: просторові, контакти зацікавленості, контакти обміну. Другий аспект – це розглядання взаємодії як організації діяльності. В цьому аспекті взаємодія розглядається як такий процес, в якому відбувається взаємне зумовлювання індивідуальних дій, які пов'язані циклічною залежністю. Соціальна взаємодія як організація діяльності між людьми складається з таких елементів: діюча особа, потреба в активізації поведінки, ціль діяльності, метод діяльності, інша діюча особа, на яку спрямована дія, результат діяльності. [3, с. 472].

Соціальна перцепція – це багатофункціональний процес, який передбачає сприйняття зовнішніх ознак людини, співвіднесення їх з її особистісними характеристиками, інтерпретацію і прогнозування на цій основі її вчинків. [3, с. 503].

Отже за основу для визначення поняття легендованого спілкування ми приймаємо спілкування як сукупність трьох його складових компонентів, а саме комунікативного, інтерактивного та перцептивного у контактах між окремими індивідами.

Тепер розглянемо іншу сторону досліджуваного питання. Це основна для нашої роботи комплексна характеристика спілкування між оперативним працівником та громадянами – легендування. Проблема легендування в оперативно-розшуковій діяльності займалися Б.І. Бараненко, А.Г. Цветков, І.П. Козаченко, Я.Ю. Кондратьєв, І.В. Сервецький, Е.А. Дідоренко, М.П. Філь та інші. Однак у працях вказаних дослідників легендування розглядається в контексті організації і тактики введення негласних співробітників в оперативну розробку, створення з метою конспірації підприємств та організацій. Наша задача полягає у розгляді легендування у зв'язку з його особливостями при спілкуванні негласного працівника з іншими особами.

У великому тлумачному словнику сучасної Української мови В.Т. Бусела у якості одного із значень слова “легенда” наведено наступне: “Вигадана, прикрашена розповідь про що-небудь, що-небудь вигадане, неправдиве” [5].

У нашому випадку негласний співробітник у процесі спілкування не тільки розповідає неправдиві відомості про свою особу, соціальний, посадовий статус, матеріальне становище, причини необхідності спілкування з конкретними особами, перебування у конкретному місці, а й використовує певні матеріальні об'єкти для введення в оману оточуючих. Такі об'єкти передбачені Законом про оперативно-розшукову діяльність, це “документи, які зашифровують особу чи відомчу належність працівників, приміщень і транспортних засобів оперативних підрозділів”[2]. Саме ці документи дозволяють оперативному працівникові під легендою вступати в трудові, цивільні та інші відносини, а відповідно і спілкуватися з іншими особами з метою отримання оперативної інформації. Природно, що до вказаних матеріальних об'єктів можуть бути віднесені відповідний одяг, транспортні засоби, натільні татуювання тощо. Однак одної наявності певних документів та інших матеріальних об'єктів недостатньо. Для спілкування потрібні вагомні підстави, які мають бути заздалегідь вигадані.

Отже у контексті поставленої нами проблеми, легенда – це дезінформаційний комплекс, який застосовується для введення в оману певних осіб з метою виконання завдань оперативно-розшукової діяльності і складається з неправдивих відомостей: щодо особи, соціального статусу негласного співробітника і підтверджуються документами та іншими матеріальними об'єктами і включає в себе відомості про події і факти які використовуються як привід спілкування, вступу у трудові, цивільні та інші відносини.

Тепер, коли ми дали розібратися з поняттями “спілкування” та “легенда” ми можемо переходити до визначення основних властивостей “Легендованого спілкування”.

Головною особливістю легендованого спілкування при проведенні негласних оперативних заходів є маніпулятивна поведінка оперативного працівника.

“Маніпуляція – це неявний, прихований психологічний вплив на іншу людину з метою досягнення її певної поведінки, потрібної маніпулятору. Ця поведінка повинна принести маніпулятору певну матеріальну чи психологічну вигоду, тому маніпуляції можуть вносити у спілкування партнерів елемент нещирості (але це не завжди трапляється), який у цей момент чи в майбутньому перешкоджатиме розвитку стосунків. Кажучи простіше, це хитрощі, обман з корисною метою, хоча цією метою може бути бажання створити певне враження, подобатися, зацікавити собою.” [6, с. 37].

Маніпулятивне спілкування відрізняється тим, що партнер не інформується про справжні цілі спілкування, вони приховані від нього. “Маніпулятивне спілкування – суб’єкт-об’єктний варіант спілкування. Це приховане управління особистістю. Сила маніпуляції полягає в прихованому характері факту впливу.

Існують цілі галузі соціальних відносин, де маніпуляції, так би мовити, цілком законні. Символом такого типу відносин давно стала концепція спілкування Карнегі.” [3, с. 380].

Маніпулятивний характер поведінки негласного працівника при проведенні негласних заходів, полягає у тому, що замість своєї дійсної мети (виконання завдань оперативно-розшукової діяльності) він викладає іншим особам дезінформацію, яка спонукає їх до певних дій. При цьому оперативний працівник використовує і інші маніпуляційні прийоми, зокрема такі як “гра на почутті жалю”, “піднесення значущості партнера”, компліменти та інші.

Наступною особливістю легендованого спілкування є рольова поведінка оперативного працівника. Інколи терміни рольова поведінка та маніпулятивна поведінка ототожнюються і вживаються як синоніми. З нашої точки зору це зовсім різні поняття, хоча і мають певні спільні моменти. Отже розберемося з поняттям рольової поведінки оперативного працівника.

У соціальній психології під рольовою поведінкою в найбільш загальному аспекті розуміють очікуваний від людини спосіб поведінки в залежності від її статусу або позиції в суспільстві, у системі міжособистісних відносин.

Розрізняють соціальні ролі, обумовлені місцем людини в системі об’єктивних соціальних відносин (професійні, соціально-демографічні), і міжособистісні, залежні від місця людини в системі міжособистісних відносин (лідер, невдаха) [7, с. 7].

“В рольовому спілкуванні людина не вільна у виборі стратегії своєї поведінки, сприйнятті партнера і самосприйнятті. Це задається їй соціальною позицією, яку вона займає, виконуючи ту чи іншу соціальну роль...”

Рольове спілкування допомагає людям створювати і підтримувати стосунки, які побудовані на ділових, формально-соціальних контактах. Воно забезпечує комунікацію в таких соціальних тандамах, як “керівник – підлеглий”, “покупець – продавець” та ін. В таких стосунках саме роль, рольові очікування партнерів визначають, як буде сприйматись партнер (які якості і характеристики в ньому будуть відміченими і прийнятними), як буде розумітись його поведінка і будуватись власна. Роль визначає також оцінку людиною самої себе в даній ситуації. Дуже мало ролей, які б повністю визначали поведінку її виконувача. Багато залежатиме від розуміння людиною своєї ролі і ролей інших учасників спілкування, від його ставлення до виконання ролі, від особистого досвіду, від творчих можливостей. Кожна людина вносить в свої соціальні ролі унікальність. В рольовому спілкуванні людина реалізує себе як член суспільства, групи, як виразник інтересів певних соціальних верств. В рольовому спілкуванні людина набуває почуття належності, соціального захисту, включеності в групу і відносини. За цими почуттями стоять важливі соціальні потреби конкретного індивідуума, задоволення яких частково, зате гарантовано здійснюється в рольовому спілкуванні. [3, с. 378]”.

Що ж відбувається у нашому випадку? У поведінці негласного оперативного працівника взагалі мають бути відсутніми риси традиційні для оперативних працівників та співробітників органів внутрішніх справ в цілому. Навпаки, ця особа має виконувати чужу соціальну роль – роль, скажімо суспільно-небезпечного елемента, підприємця, банківського працівника, таксиста тощо. Негласний штатний працівник втаємничує свою належність до органів внутрішніх справ, виступає перед оточенням як представник структур, діяльність яких не пов'язана з охороною громадського порядку, боротьбою зі злочинністю. І саме так сприймають його особи, які вводяться в оману. У їх свідомості вони вступають в стосунки не з правоохоронцем, а з особою, у ролі якої виступає негласний працівник. Такий стан речей вимагає від суб'єкта оперативних заходів особливої підготовки, оскільки одночасно доводиться зосереджувати увагу і на вмілому виконанні ролі, і на тактиці встановлення довірчих відносин, і на отриманні необхідної інформації.

З іншого боку, рольова поведінка сприяє більш вдалому встановленню психологічного контакту, оскільки потенційні люди часто не бажають спілкуватися з працівниками ОВС.

Таким чином, поняття рольова поведінка у нашому випадку повністю не збігається з аналогічним поняттям у соціальній психології. Це поняття потрібно розглядати ще й в контексті акторської професії. Оперативний працівник виконує роль іншої особи. В очах інших осіб його “акторська гра” повинна збігатися з рольовою поведінкою особи, від імені якої він виступає.

Отже можемо зазначити, що рольова поведінка оперативного працівника в даному випадку полягає у виконанні ним чужої соціальної ролі, а саме ролі особи, від імені якої він виступає. Тут маємо елемент маніпуляції, оскільки суб'єкт спілкування використовує чужу соціальну роль, через те, що у разі виконання власної він навряд чи зможе спонукати свого партнера по спілкуванню до потрібних дій.

У вітчизняній соціальній психології розглядаючи спілкування з точки зору його соціально-культурницької заданості (система суспільно-історичних, соціально-економічних і культурних особливостей середовища, в якому воно відбувається), поруч з рольовим прийнято відокремлювати міжособистісне, як дві основні форми спілкування.

Міжособистісне – це спілкування, яке утворюється на основі тих відносин, на які соціальні норми і правила здійснюють невиразний, опосередкований вплив. У терміні “міжособистісне” акцентується увага на емоційному характері спілкування. Вступаючи в міжособистісне спілкування, люди орієнтуються на свої внутрішні цілі і цінності. Відносини до партнера формуються “тут і тепер”, в ході безпосереднього контакту, на основі поведінки, яка ним демонструється. Міжособистісне спілкування надає своїм партнерам значну свободу у виборі “режиму” спілкування, у прийнятті рішення про його тривалість. [3, с. 377].

Виходячи з викладеного, спілкування на рольовому рівні не дає можливості отримати інформацію конфіденційного характеру, адже основною умовою їх отримання є встановлення довірчих відносин з особами, які володіють інформацією. Саме міжособистісне спілкування дає змогу встановити такі відносини.

Таким чином, виходячи з особливостей застосування негласних методів, негласний співробітник починає спілкування з джерелами інформації на рольовому рівні та за допомогою маніпуляцій намагається перевести його на міжособистісний рівень з метою встановлення довірчих відносин і отримання конфіденційної інформації.

Отже під легендованим спілкуванням слід розуміти процес взаємного оцінювання, обміну інформацією та взаємодії, між оперативним працівником та іншими особами, в якому він виконує чужу соціальну роль і здійснює

маніпулятивний вплив на співбесідника з метою вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності.

Легендоване спілкування було визначено нами як процес, оскільки ми маємо справу із сукупністю послідовних дій, засобів, спрямованих на досягнення певного наслідку, що цілком відповідає визначенню процесу, яке наводиться тлумачних словниках [5, с. 997].

Підводячи підсумки, можна зазначити, що спілкування оперативного працівника з громадянами при проведенні оперативно-розшукових заходів із застосуванням легенди є досить специфічним видом спілкування. Воно має власні особливі риси, які виділяють його проміж інших видів спілкування.

Оскільки для спілкування з іншими особами оперативний працівник використовує “легенду” ми вважаємо доцільним називати це спілкування легендованим. “Легендоване спілкування” є новим поняттям у науці.

За основу для визначення поняття легендованого спілкування слід приймати спілкування як сукупність трьох його складових компонентів, а саме: комунікативного (інформаційного), інтерактивного (взаємодія) та перцептивного (взаємне оцінювання) у контактах між окремими індивідами. Наявність всіх цих елементів цілком відповідає структурі спілкування оперативного працівника з громадянами при проведенні оперативно-розшукових заходів. Всі ці компоненти тісно пов’язані між собою і утворюють єдине ціле. У зв’язку з використанням легенди вони набувають специфічних рис.

У контексті поставленої нами проблеми, легенда – це дезінформаційний комплекс, який застосовується для введення в оману певних осіб з метою вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності і складається з неправдивих відомостей: щодо особи, соціального статусу негласного співробітника, підтверджуються відповідними документами та включає в себе відомості про події і факти які використовуються як привід спілкування, вступу у трудові, цивільні та інші відносини.

Головними особливостями легендованого спілкування при проведенні оперативно-розшукових заходів є маніпулятивна і рольова поведінка оперативного працівника. Ці два поняття мають спільні риси, однак по суті вони різні – як дві сторони однієї монети.

Маніпулятивна поведінка полягає у тому, що замість дійсної мети своїх дій (виконання завдань оперативно-розшукової діяльності) негласний працівник дезінформує громадян, чим спонукає їх до передачі потрібної інформації і при цьому використовує й інші маніпуляційні прийоми, зокрема такі як “гра на почутті жалю”, “піднесення значущості партнера”, компліменти та інші.

Поняття рольова поведінка у нашому випадку повністю не збігається з аналогічним поняттям у соціальній психології. Це поняття потрібно розглядати ще й в контексті акторської професії. Негласний співробітник виконує роль іншої особи. В очах співбесідників його “акторська гра” повинна збігатися з рольовою поведінкою особи, від імені якої він виступає.

Отже можемо зазначити, що рольова оперативного працівника при проведенні оперативно-розшукових заходів полягає у виконанні ним чужої соціальної ролі, а саме ролі особи, від імені якої він виступає відповідно до змісту легенди. Тут маємо елемент маніпуляції, оскільки суб’єкт спілкування використовує чужу соціальну роль, через те, що у разі виконання власної він навряд чи зможе спонукати свого партнера до потрібних дій.

Цілком логічно, що негласний співробітник починає спілкування з джерелами інформації на соціально-рольовому рівні та за допомогою маніпуляцій намагається перевести його на міжособистісний рівень з метою встановлення довірчих відносин і отримання конфіденційної інформації.

Отже під легендованим спілкуванням слід розуміти процес взаємного оцінювання, обміну інформацією та взаємодії, між оперативним працівником та іншими особами, в якому він виконує чужу соціальну роль і здійснює маніпулятивний вплив на цих осіб з метою виконання завдань оперативно-розшукової діяльності.

Зазначимо, що проблема легендованого спілкування потребує детального комплексного вивчення, аналізу, узагальнення та систематизації наявної інформації, а також розробки принципово нових підходів до її вирішення, які відповідають сучасним умовам і можуть бути реально використані у практичній діяльності підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю та інших оперативних служб. По-перше, має бути досліджений правовий аспект легендованого спілкування. Адже тут існує цілий комплекс проблем, пов'язаний з дотриманням прав і свобод громадян, які стають “жертвами” обману. По-друге, – існує багато психологічних проблем пов'язаних з суб'єктивними і об'єктивними питаннями легендованого спілкування.

Список використаних джерел

1. Закон України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю” // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 35. – Ст. 358.
2. Закон України “Про оперативно-розшукову діяльність” від 18 лютого 1992 року // Офіц. вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1434; № 32. – Ст. 1690.
3. Москаленко В.В. Соціальна психологія. – К.: Центр навч. книги, 2005. – 624 с.
4. Социальная психология: Учеб. пособие / Ред. А.М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 543 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
6. Трухін І.О. Соціальна психологія спілкування: Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 336 с.
7. Семиченко В.А. Психология общения: -2-е изд.. – К.: Магістр-S, 1998. – 150 с.

The psychological problems of contact of the secret staff member of operative subdivisions with the citizens during the realization of operative-investigation measures on combating organized crime are considered in the article.